

IZ MORFOLOGIJE CRKVENOSLAVENSKOG JEZIKA HRVATSKE REDAKCIJE

Jasna VINCE-MARINAC, Zagreb

Problematici glagolizma u Hrvata može se pristupiti, i doista se pristupalo i pristupa se, iz različitih uglova. Istraživači ga osvjetljavaju kao kulturno-povijesnu činjenicu, kao dio ćirilometodskog nasljeđa i produkt društveno-političkih i gospodarskih prilika u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. Često ga s pravom izdvajaju kao osobnu književnu pojavu. Brojna su i raznorodna istraživanja obavljena: povijesna, tekstološka, paleografska, jezična i mnoga druga. Interes koji je mene vodio u ovom radu prvenstveno je lingvistički. Time je opseg proučavanja već znatno sužen. Još uže, riječ je o deklinaciji imenica u crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije, odnosno o gramatičkim kategorijama koje su za nju relevantne.

U vezi s određivanjem predmeta istraživanja nameće se i pitanje izbora korpusa. Naglašeno je već više puta posebno mjesto koje u sklopu hrvatske srednjovjekovne pismenosti pripada liturgijskim kodeksima nastalim – bilo prepisivanjem, bilo prevođenjem – na glagoljaškom terenu tokom 14. i 15. stoljeća. Upravo će nam oni, ili preciznije, njihov dio, poslužiti kao izvor podataka. Za jezična bi proučavanja izbor nekog drugog odsječka naše srednjovjekovne baštine bio još zanimljiviji: tu bi zbornici svojom šarolikošću pružali nesumnjivo bogatiju građu. Kada je, međutim, riječ o radu koji ima zadatak da istražuje upravo crkvenoslavensku normu koliko se ona sačuvala unutar hrvatskog glagolizma, njihova je eklektičnost, koja se očituje i u znatnim jezičnim kolebanjima, u čestom miješanju (pa bilo to i u stilističke svrhe) raznorodnih jezičnih crta – crkvenoslavenskih, čakavskih, pa i kajkavskih – otežavajuća, dok je relativna ujednačenost pojedinih priloga sadržanih u liturgijskim knjigama izraz jedinstvene norme. Moramo ipak naglasiti – *relativna ujednačenost* – jer ti prilozima, iako načelno jezično jedinstveni, ipak zrcale raznolikost na svim jezičnim razinama diferencirajući tako ne samo kodekse međusobno, nego i pojedine partije istih kodeksa. Ta nas spoznaja, ipak, ne sprečava da u raznolikosti tragamo za zakonitostima, jer to i jest zadaća jezičnog opisa.

Smjestiti imenice – na koje ćemo se u daljnjem izlaganju ograničiti – u širi kontekst, znači govoriti općenito o imenima. Za njih je karakteristična deklinacija, koja zajedno s konjugacijom, svojstvenom glagolima, predstavlja kriterij prema kojem te vrste riječi zovemo promjenljivima. Sve one, naime, izražavaju mnogobrojne sintaktičke odnose dodajući infleksijske sufikse (nastavke) svojim osnovama, tvoreći tako različite oblike obilježene skupom kategorija. U imena to su padež, rod, animitet, broj i lice, a ove posljednje dvije kategorije javljaju se i u glagola. Imenice su, međutim, imena koja ne poznaju kategoriju lica pa nam tako ostaje da definiramo samo rod, animitet, broj i padež, te konačno jedinu isključivo morfološku kategoriju – kategoriju deklinacijskog razreda.

Kategorija RODA (kao i animiteta) u imenica ima drugačiji status od one broja i padeža, a također i od roda i animiteta u pridjeva. Pridjevske su osnove (npr. *star-*), za razliku od imeničkih (npr. *žen-*) neobilježene s obzirom na ove kategorije i zato oblike njihove paradigme iskazujemo »četverodimenzionalno«, četirma parametrima: roda (muškog, ženskog, srednjeg), animiteta (živog, neživog), broja (jednine, dvojine, množine) i padeža (nominativa, genitiva, dativa, akuzativa, vokativa, lokativa, instrumentala). U imenica je, naprotiv, svakoj osnovi pridružen po jedan od triju rodova – obavijest o pripadnosti muškom, ženskom ili srednjem rodu pohranjena je u leksikonu, zajedno s ostalim nužnim podacima, onima koji se tiču semantike, morfologije i fonološkog oblika dotične osnove. Moram odmah naglasiti da je rod (točnije, gramatički rod – jer o njemu je ovdje riječ) djelomično pretkažljiv iz prirodnog roda. Na primjer, osnove *muž-*, *rab-*, *slug-* dobivaju obilježje [+ masc], a osnove *žen-*, *rab-* obilježje [+ fem] na osnovu semantičke informacije o pripadnosti muškom odnosno ženskom spolu. S druge strane, sljedeće su osnove – u kojih je rod nepredvidiv – idiosinkretski obilježene s obzirom na nj: *mraz-*, *grob-*, *zvěr-*, *duh-* [+ masc]; *muk-*, *zvěr-*, *duš-* [+ fem]; *sel-*, *lož-* [- masc, - fem], odnosno *neutrum*.

Staroslavenski i suvremeni hrvatski jezik u potpunosti se slažu sa sustavom rodova u crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije. Razlike se javljaju samo na razini pojedinačnih osnova, usp. npr. csl. h. r. (i stsl.) *miš-* [+ fem] : hrv. *miš-* [+ masc]. Kolebanja u rodu pojedinih imeničkih osnova možemo pratiti i u samom csl. jeziku hrvatske redakcije, pa tako i na paralelnim mjestima u različitim kodeksima nerijetko nalazimo primjere poput *Asg bui zvěrb̃* : *buū zvěrb̃*; *Dsg kitovi velikomu* : *kiti velikoi*.

Kategorija ANIMITETA često se opisuje kao potkategorija koja dijeli imenice muškog roda na »živo« i »neživo«, a odgovorna je za neke razlike u njihovim paradigmama. U crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije (kao, uostalom, u staroslavenskom, a i u suvremenom hrvatskom) kategorija je doista morfološki relevantna samo za osnove [+ masc], a poznato je da je ovdje i iznikla: Pretpostavljamo,

međutim, da [+/- anim] nije nužno vezano samo uz [+ masc], a to je pokazao i razvoj nekih drugih slavenskih jezika.¹ Zato ćemo kategoriju animiteta protegnuti na čitavu deklinaciju i dodati niz uvjeta koji će iz njezinog djelokruga izbaciti ne samo sve što nije [+ masc] nego i sve brojeve osim jednine i sve padeže osim akuzativa. To je, naime, stanje kakvo nalazimo u crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije. U staroslavenskom se jeziku, kao što znamo, opreka [+ anim] : [- anim] ispoljava i u dativu jednine imenica muškog roda.

Ova je kategorija semantički čvrsto utemeljena. Obilježje [+ anim] obuhvaća sve imenice koje označavaju što živo. Razlikovanje, međutim, nije uvijek dosljedno provedeno u korpusu, što pokazuju i sljedeći primjeri:

poče i porodi s(i)nъ : s(i)na
poslab esī ap(usto)lъ tvoi : ap(usto)la tvoego
porodi s(i)n' svoi prvěn'c'
vidēh' inь zvēr' : inoga zvěra
obradi se v zmii
preměni se sotona v' zmijь
sa mnoū vist(i)nu stražь imam' telesi moemu anj(e)lъ g(ospodn)ь
mi vēruem' v' g(ospod)'
posla otrokъ svoi k ěkovu
vьčnet' vьzvati o(t)ьcъ svoi i mater' svoū
prěvratiti hočete priētelъ v(a)šь

Hrvatskim su dijalektima, kao što znamo (izuzmemo li sporadične primjere poput često citiranog kajkavskog *pojti zamuž*) takva kolebanja sasvim strana. Uspoređujemo li staroslavenski s crkvenoslavenskim jezikom hrvatske redakcije s obzirom na kategoriju animiteta, nećemo naći razlike na strogo morfološkom planu: u oba su sustava neke imeničke osnove obilježene [+ anim], a neke [- anim]. Čim se dotaknemo semantičkih obilježja koja diktiraju njihovu distribuciju, doći će do izražaja osobitosti. O najstarijem sloju staroslavenskog Lunt kaže: »However, it is clear that in the oldest level of the language this genitive-accusative was used only for nouns indicating healthy, free, male person: the sick, the crippled, the young, the enslaved, and the supernatural did not count.«² U vezi s time, a sasvim na margini svoje teme, ne mogu ne izreći dojam kako evo i najsturije činjenice koje se tiču jezika otkrivaju neslućene vidike u duhovni svijet njegovih nosilaca.

¹ Usporedi ruski u kojem imenice ženskog roda tvore Apl na dva načina, ovisno o tome jesu li obilježene [+ anim] ili [- anim] – NApl книги : GApl жён.

² H. G. Lunt, *Old Church Slavonic Grammar*, Mouton 1974⁶, 46.

Zahvaljujući kategoriji BROJA svaka se imenička osnova u pravilu javlja u jednini, dvojini i množini. Kao i u hrvatskom, pojedine imenice (npr. osobna imena *adam*, *marič* i sl.) poznaju samo jedninu, dok neke pripadaju među *pluralia tantum* (*gusli*, *moždani*). Dual je u našim misalskim i brevijarskim tekstovima samo izuzetno zamijenjen pluralom. Tako prema očekivanom Idu *roditeleva* u rečenici *i pride susan'na s roditelma i s čedi* na paralelnom mjestu u drugom kodeksu dolazi Ipl *roditeli*.

Budući da se u hrvatskom imenice muškog i srednjeg roda iza *dva*, *oba* javljaju u obliku koji odgovara Gsg, a imenice ženskog roda ne mogu akcenatski predstavljati isti taj padež, nego Npl, moramo i u ovom jeziku kategoriju broja obogatiti još jednim članom. Čak kad bismo i zanemarili naglasak, oblik *moja* u primjeru *moja dva prijatelja* posredno dokazuje da *prijatelja* nije Gsg. Ne možemo, dakle, tvrditi da se dual u hrvatskom sasvim zatro.³

U hrvatskoj redakciji crkvenoslavenskog jezika nema imenice u koje bi se svaki od sedam PADEŽA potvrdio osobitim oblikom. Pojave sinkretizma mogu se pratiti u pojedinim paradigmama, ali nekoliko ograničenja vrijedi za sustav kao cjelinu.

(1) Odnos kategorije padeža prema broju: Maksimalni sustav od sedam padeža ostvariv je samo u singularu. U dualu i pluralu određeni se padeži redovito neutraliziraju. U dualu imamo samo tri oblika (nominativ = akuzativ = vokativ, genitiv = lokativ, dativ = instrumental), a u pluralu su izjednačeni nominativ i vokativ.

(2) Odnos kategorije padeža i roda: U imenica ženskog roda jedinstveni oblik pokriva ne samo nominativ i vokativ nego i akuzativ množine, a jednaki su i Dsg i Lsg. U imenica srednjeg roda izjednačeni su nominativ, akuzativ i vokativ svih brojeva.

(3) Kategorija padeža prema kategoriji animeteta: Opreka [+ anim] : [- anim] ostvariva je samo u akuzativu, a i to samo ako je osnova dodatno obilježena kao [+ masc, + sg]. U imenica za živo izjednačeni su Gsg i Asg, dok je u onih obilježenih [- anim] Asg jednak Nsg.

Slično kao i o dualu, o lokativu u hrvatskom možemo govoriti samo kad uzmemo u obzir i akcenatske podatke.

Za razliku od svih dosad spominjanih, kategorija DEKLINACIJSKOG RAZREDA povezana je samo s morfologijom, a ne i sa sintaksom. Sistematizacija redakcijske građe iznijela je na vidjelo dva osnovna tipa sklonidbe: glavna deklinacija obuhvaća imenice svih triju rodova (*rabb*, *glasb*, *žena*, *selo*), dok u sponednu ulaze neke

³ Alternativno je rješenje uvođenje tzv. »brojnog padeža« u padežni sustav, usp. K. E. Naylor, *A Note on the »Quantification Form« in Russian*, *Folia Slavica* 1/1, 1977, 89-95.

imenice ženskog roda (*kostь*). Susrećemo se i s takvim primjerima koji pokazuju pomak od navedenih paradigmi, ali za većinu je od njih značajno smjenjivanje s oblicima glavne i sporedne promjene. Nerijetki su tako slučajevi dvostrukih, trostrukih, pa i četverostrukih potvrda padeža izvedenih iz iste osnove, npr. Nsg *kami/kaŕmenь*; *lŭbi/lŭbvi* | *lŭbavь/lŭbva*; Gsg *puti/puta*; *slovese/slova*; NAVdu *oči/ocě*; *sini/sina*; NVpl *volove/voli*; Gpl *gradovь/gradi/gradь*; *konevь/koni/konь*; Ipl *cěsarmi/cěsari*.

Povijesno gledano, većinu oblika koje u crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije držimo osobitostima i kao takve i opisujemo, prepoznajemo kao ostatke brojnijih starijih paradigmi. Kod mnogih je ipak jasno izražena težnja za izjednačenjem s »običnijim«
deklinacijama (uz Gsg *slovese*, *puti*, *matere* dolazi i *slova*, *puta*, *materi*). S druge strane, inovacije kojima se odlikuje promatrani korpus ne vode isključivo pojednostavljenju sustava. Ostaci iščezlih paradigmi zaživjeli su u hrvatskoj redakciji novim životom, proširivši se na okoline u kojima ih u kanonskim staroslavenskim tekstovima ne bismo očekivali. Najočitiiji je primjer Gpl imenica muškog roda na *-ov/ev* (*konevь*, *putovь*, *oblakovь* itd.), koji se rasprostro daleko preko granica stare *u*-deklinacije. Slična je sudbina brojčano slabije zastupljenog nastavka *-i* u Gpl. Ni on se nije zadržao samo na svom iskonskom mjestu – u imenica muškog roda stare *i*-deklinacije – već ga nalazimo i u primjerima *grěhi*, *gradi*, *oružniki*, *měseci* itd.

Upravo spomenuto bogatstvo oblika čiji sam manji dio iznijela kao ilustraciju može biti predmetom detaljnije analize. Posebno bi bilo vrijedno istražiti za svaki pojedini kodeks u kojoj je mjeri sačuvao baštinjeno ćirilometodsko nasljeđe, odnosno koliko se u nj – i na koji način – infiltriralo elemenata živog, suvremenog narodnog jezika.

Sažetak

Iz obilja pisane građe koja se nudi istraživačima hrvatskoga srednjovjekovlja autorica je odabrala onaj njezin dio koji se sačuvao u hrvatskoglagoljskim liturgijskim knjigama 14. i 15. stoljeća, s ciljem da na tako definiranome korpusu istraži ulogu gramatičkih kategorija u deklinaciji imenica.

Kategorijama roda i animiteta suprotstavljaju se kategorije broja i padeža, jer su prve dvije inherentne imeničkim osnovama, dok su druge dvije promjenljive te tvore paradigmu. Konačno, kategorija deklinacijskog razreda jedina je isključivo morfološka kategorija. U radu se potanje raščlanjuje svaka od spomenutih gramatičkih kategorija i određuje se njihov međusobni odnos.

Potkrepljujući svoje tvrdnje o odabranom odsječku gramatike crkvenoslavenskog jezika hrvatske redakcije karakterističnim primjerima, autorica ujedno upućuje i na sličnosti i razlike u staroslavenskom te u suvremenom hrvatskom književnom jeziku.

Summary

THE ROLE OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN NOUN DECLENSION
IN THE CROATIAN REDACTION OF CHURCH SLAVONIC

From the wealth of written material offered to the researcher of the Croatian mediaeval period the author has selected the part contained in Croato-Glagolitic liturgical books of the fourteenth and fifteenth centuries to form the corpus for the investigation of the role of grammatical categories in noun declension.

The categories of gender and animacy are contrasted to the categories of number and case, the former being inherent to noun stems, the latter being changeable and forming a paradigm. Finally, the category of declensional class is the only category which is exclusively morphological. In this paper each of these grammatical categories is further analysed and their mutual relationships are determined.

The author illustrates her statements about this section of the grammar of the Croatian redaction of Church Slavonic by characteristic examples and also refers to its similarities and dissimilarities with Old Church Slavonic and modern standard Croatian.

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 3. travnja 1987.

Autor: *Jasna Vince-Marinac*

Staroslavenski zavod

»Svetozar Ritig«, Zagreb